

SZEMLE

A 300 ÉVES PESTI SZEMINÁRIUM

Az egykori „Paulinus szerzetesbéli atyák kolostora az egyetemi egyház melletti papnevelde” harmadik centenáriumára ismét megújult. S mi újra idézhetjük az egykori egyetemi hitszónok 1854-ben elhangzott szavait, melyet a Megváltó fenséges alakjával díszített, pillérré tűzött aranycsokor-szószékről hirdetett: „Ime, itt ragyog a szent ház, talán még az eredetnél is szebb, fényárban, pompadíszen”.

Mi, a zord, szürke gránitváros ölén élő emberrengeteg fiai, ha a Szeminárium elé tévedünk, az életet hajszólo kapzsi, kíváncsi tekintetével nézzük Pest-Buda leg-szebb templomát s mellette a különös, egyszerű, nagy épületet. Tudjuk, magyar kis-papok élnek benne, akik a római Germanicum-Hungaricum, s a bécsi Pazmaneum mel-lett, itt kapják a legjobb nevelést. A pest-budai ember számára ez a mindig csendes épület a tisztaság, a szent tudományok fellegvára. Ezért ha betévedünk, lábujjbegyen járunk a végtelen, kongó kerengőn, ahová reggel kicsilingel a csendesmiseről az ezüst-csengő, estefelé, amikor a karnagy égi hangokat játszik, kihallik az orgona. Megható, vigasztaló, komoly világ uralkodik a századoktól roskadozó falak között. Méltán irigyelheti a „fényes város”, a „kincses paloták” közt élő, az Egyetem Szentegyháza árnyékában élőket, magasba szálló lelküket. Itt megérijük, amit a költő mond: „titkát a titkos multnak, a titkosabb jelennek”.

Kétségtelenül, az eluralkodó katolikus szellem teszi ezt az épületet szentté. De a kor, a barokk, amely létrehozta ezt az ambientét, az épületbe préselt gondolat, mint egy soha el nem avuló fuga kíséri a szellemet. A halhatatlan barokk, amelyet a napi szenzációk, hajszoltságunk, a vakító, riktó neonfény, az autók lármája és rossz művé-szeti nevelésünk miatt nem vesszük észre, komoly veszteségünk. Azonban, ha a „modern” sallangot lerázzuk, látjuk mit jelent, miként szűrődik le a barokkban az antik klasszikus formája, az ókeresztény áhitata, a bizánci művészet előkelősége, a gótika expresszivitása, a reneszansz humanizmusa. A barokk mesterek ismerik ezt a titkot. Tudják, mi öröklődött benne. Nincs stílus, amely olyan realista és olyan égi, mint a barokk. Itt a pesti Szeminárium 18. századi, szinte utolsó kicsengésében is érezzük ezt. Azt is megérezzük, hogy nincsen olyan korhoz kötött és korfeletti, mint a barokk, amelynek nincs üres formája, nincs jelentőség nélkülsége. A multban és jelenben él, a mult és a jövő él benne. Az antik jelentés szimbolumnélküli formái csak a barokk-ban válnak mélyértelművé. Legyen az kép, szobor, lépcső, korlát, portálé, szekrény, pad, rács vagy bármilyen használati tárgy, átjárja a gondolat, a felemelő erőteljes fantázia. És a benne lévő szenvedély, lélek, küzdő, harcoló, diadalt arató művészet, emelkedett szellem, töretlen erő — ne tagadjuk — kétségtelenül Róma felé ver hidat, mutat utat.

Égrenéző, földönjáró barokk, az egykori Pálosok temploma (ma Egyetemi-temp-lom) és kolostora (ma Szeminárium) is.

Még a törököt ki sem verték, már a budai kolostoraik visszaszerzésén fáradoz-nak a fehér barátok. A rend jogos követelését nem teljesítik, birtokaikat nem nyerik vissza. Budán s hogy némiképp kártalanítsák őket, azt a telket, „ahol egy török mecset áll Pest város déli oldalán” kapják kárpótlásul, hogy rajta templomot és kolostort építhessenek. Ez a terület a mai Prohászka Ottokár-, Veres Pálné-, Szerb-utca és Páz-mány Péter-tér közti négyszög. 1715-ben kezdenek a Pálosok az építkezéshez. 1722-ben már áll a déli oldal. 1735-ben a pesti ház konventé alakul. 1741-ben Pestre helyezik a tartományi levéltárat. 1744-ben a kolostor északi nemes barokk homlokzata is el-készül. (Az épületet a 19. század folyamán többször átépítik, de eredeti mivoltából főleg az 1885-i ráépítés forgatja ki.) A tartományi főnök itt lakik, a káptalan itt tartja üléseit, minden bizonnyal ezért épül a kétemelet magasságú, tölgyfából faragott könyv-tár is, az úgynevezett Pálos-terem, amelyhez hasonló művészien kiképzett, előkelő ter-met Magyarországon nem ismerünk. Az épület a pest-budai barokk virágzásának idején

készült, akkor, amikor épül a Barátok temploma, a romházból újjáépül a Belvárosi plébánia, az „ügyefogyott katonák” (invalidusok) kaszárnya, a mai városháza stb. A Szemináriumnak lehet, hogy Meyerhoffer András volt a mestere, aki talán Pest-Buda legszebb Isten-házát, a mai Egyetemi-templomot is tervezi, amely csak azért létesülhetett, mert Pázmány hite, „fénye a fénynek, kutatja a segélynek és lelki reménynek” élő valóság. Amint az épület tervezője felől nincs biztos adatunk, úgy a remekbe faragott ajtókról, lépcsőkről, bútorokról sem tudjuk, hogy ki készítette. Egyesek azt hiszik, hogy Rutschmann Antal és Tatirek Félix laikus testvérek — akik híres szobrászok voltak — is dolgoztak a pesti Szemináriumban.

1786-ban II. József megszünteti a Pálosok magyarországi rendjét, az egyetlen magyar alapítású rendet, akik sorából került ki az első bibliafordító, Báthori László, Martinuzzi stb. bíborosok, püspökök, rendfőnökök és hogy csak a 18. századiakat említsük, Ányos Pál, Entseley Venczel, Reskay Imre, Virágh Benedek, Versegly Ferenc, akik „a magyar hazafiúi társaság” vezetői voltak. Tevékenységük a bécsi magyar testőrök munkásságával esett össze, akikkel szoros baráti kapcsolatban voltak. A nemzeti életnek évszázadokon keresztül nem volt mozzanata, amelyben részt nem vettek volna Pálosaink. Szellemüknek tanulsága, pesti ódonfalú templomuk, s kolostoruk. Lehajtott fővel, könnyes szemmel vonulnak ki a fehér barátok 1786 augusztus 20-án, Szent István napján kolostorukból.

Egy időre a Kúria került az épületbe. 1805-ben telepítik végleg az egykori kolostorba a Szemináriumot, amelyet még az ellenreformáció szelleme hozott létre s eredetileg Oláh Miklós tervezett el, majd kedvenc gondolata volt Pázmány Péternek is. Az 1630-i zsinat már határoz is felőle. 1648-ban felállítják Nagyszombatban és 1649 júliusában nyílik meg. 1779-ben kerül Budára.

Ebből a papneveldeből 300 éve árad az a szellem, amelyet magyarnak s katolikusnak szoktunk nevezni. Ki tudja felsorolni azokat, akik innen kerültek ki a magyar közéletbe. Csak a közelmúlt nagyjaira gondoljunk: Prohászka, Glattfelderre, Banghára, Wolkenbergre, Tóth Tihamérra, akik még nem is olyan régen — fülünkbe cseng hangjuk — hirdettek itt igét.

* * *

Az utolsó háború sem kímélte meg a papneveldeket. Az ostrom után romokban hever. Szinte lehetetlenre vállalkoztak azok, akik felarták újra építeni. Marcell Mihály rektor, majd egy ideig Péterffy Gedeon s később Boér Miklós vicerektorok nem rettentek vissza az emberfeletti munkától s lelkesedéssel irányítják az újjáépítést. A vállalkozás várakozáson felül sikerült. A legsürgősebb teendő: megmenteni, ami megmaradt. Szerencsésen választottak szakembert, a technikailag kitűnően képzett, Fenez Lászlót, a higgadt felfogású, túlzásoktól mentes, korszerűert lelkesedő építész, aki a műemlék-jellegű épületet kijavította. A restaurálást a legszigorúbb helyreállítási elvek szerint hajtotta végre s amennyire az lehetséges volt, a sok hamis vagy száz év óta az épületet rontó részekről a Szemináriumot megszabadította. Csak egyre mutassunk rá: sikerült például a felsőemeleti folyosót — valamikor nyitott loggia lehetett — úgy kibontani, hogy az épület eredeti művészi konstrukcióját érezhetővé tette. Az építész munkáját ma már mindenki természetesen veszi, s csak a fényképek bizonyítják, hogy milyen megoldhatatlannak látszó munkát kellett végeznie a bomba által átszakított folyosókon, termeken. A házat ismét lakhatóvá tette és nagymértékben alkalmassá arra, hogy a festők, szobrászok munkája számára teret nyújtson.

A helyreállítatók gondoskodtak arról is, hogy a Szeminárium méltó díszítést is kapjon. A helyreállítás, az új képzőművészeti munkák nemcsak a főváros szempontjából fontosak. A papneveldeknek, mint épületnek pedagógiai hatása is fontos. Nem mindegy, hogy mit látnak itt a szeminaristák, mihez szoktatják hozzá szemüket. A művészi alkotások, amelyek itt halmozódnak, egy kérdésre: „a művészet és giccс hatása a vallásos nevelésre” feleletet adnak. A szent falakon belüli alkotásokon megtanulja, megszokja majd a fiatal pap, hogy az egyházművészet minden témája, köteles az Istent hirdetni, a kor művészi nyelvén. Mert, amint Sik Sándor mondja: a művész „az Isten sugarait, eleven tüzet, melyet a szívébe égettek, sugározza szerte szét”. Láthatóvá kell tenni a Mindenhatót, ez az egyházművész, a szobrász, a festő feladata.

Pándi Kiss stációi erre jó példák. Tóth Tihamér emlékezetére a Szeminárium egyik folyosóját, amely a templommal egy irányban halad, átalakították. Bele oltárt állítottak. A falakba stációkat illesztettek, amelyekben élénk tárul a kifejezés. Körtefa reliefjei hitet sugároznak. Fej, szem, száj, kéz, a nemes arcok, intim és ünnepélyes fájdalom, valamint vigasz, minden bizonnal a kispapok lelkét és szemét a jóhoz szoktatja. Külön említsük meg Pándi Kiss János szobrász munkáját a Pálos-teremben, ahol a megsérült könyvtár díszítéseit valóban stílusosan javította ki. Ugyan erre a folyosóra Pituk József készített jó tónusú, lélekkel teli, ornamentálisan szép hét üvegablakot. Nemes színharmóniára építi fel lelkes gondolatait. Pituk fejlődését ablakról-ablakra kísérelhetjük; megtanulta a napot megszünni.

A földindulás után még rőt lánggal ég, füstölög a Kálvin-tér s a dermesztő hidegben (1945-ben) kezd munkához a Szeminárium refectóriumában Jegess Ernő. Közel két évig festi, hitét vallva, óriási ciklusát (majd 200, háromnegyed életnagyságú figurát Jézus életéből vett — magyar háttérrel: Buda, Duna, Balaton, a Tisza stb. — jelenettel díszíti a termet. Jegess megérdemli csodálatunkat. Komponáló ereje, elbeszélő készsége, nemes festőisége, belső átélése élő alkotássá vált. Büszkék lehetünk rá.

A Quadrum 24 mennyezeti tondóját négy festő „alfresco”-ja díszíti: Kontuly Béla feladata volt, hogy a magyar egyháztörténeti vonatkozásokat fesse a köralakú boltmezőkbe. Megható szimbolumaiban, például Szent László jelenetében. Tragikus mély értelmű, Bakócz Tamás történetének ábrázolásában. Éretten, szilárdan komponálva a freskókat — ez nagy dicséretére szolgáljon — szigorúan, retus nélkül festette műveit. A tartalom és kivitelezés belsőleges kötöttsége, alkotásaiban kifejezésre jutott. A gyakorlott egyházművész ismét nagyot alkotott. — Medveczky Jenő hat freskóján a tárgy nem játszik olyan fontos szerepet, mint Kontuly művein. Számára a kép — mert kísérletező hajlandósága — inkább technikai probléma. Hűvössége a témával szemben szembetűnő, de nem túlzott. Ettől — mondjuk így — jöneveltsége, iskolázottsága is visszatartja. Képei ornamentális szépségében egész biztosan sokan gyönyörködnek. — Más fából faragták Heintz Henriket, aki elhivatott művésze a monumentális festésnek. Pompás élőképein a Szeminárium életéből vett jeleneteket örökítette meg a kerengő harmadik részén. Megilletődve fest, jámbor szemmel nézi a formát, gondolatot. Küzd a lélekkel átítatott alkotásért. Elbeszél, mégis líraián finom, noha megrázó is, például Prohászka vagy Tóth Tihamér drámai jelenetében. — Az utolsó hat freskó Istokovits Kálmánnak jutott, aki az épület barokkjához illeszkedik. A Pálosok történetét örökíti meg egyénien, expresszív módon. Nem csak illusztrál, nem idillikus, nem a szemünk idegeit csiklandozza. Lelki élményt közöl színnel, néha egész bátran, nyersen, ecsetjével gondolatot fest.

Röviden még egy festőről, Dénes Jenőről, a kitűnő restaurátorról emlékezzünk meg, aki a Szeminárium kápolnájában Lotz freskóját — amely teljesen elpusztulásra ítéltetett — új életre keltette.

Minden igaz művészi alkotás kifejezője a léleknek, mert a művészet láthatóvá, érzékelhetővé teszi a szellemet. A Szeminárium alkotásai a jelent s a multat hirdetik okulásul. Nézegetve a műveket, meg kell állapítanunk a régi igazságot; a profán művészet nem tudja követni úgy korát, mint az egyházművészet. Ime, itt a bizonyosság: az Egyház exponense a korszerűnek.

Jajczay János.

AZ AMERIKAI KATOLICIZMUS ÚJ SZOCIÁLPOLITIKAI JELENTŐSÉGE

A világtörténelem aligha ismer olyan hihetetlen mértékű változást, mint amilyen a II. világháború folyamán az Egyesült Államok gazdasági életében végbement.

A nemzeti összjövedelem 1939-ben még 88 milliárd dollár volt, — 1944-re több mint kétszeresére — 199 milliárd dollárra szökött fel. Kereskedelmi hajóhada 12 millió tonnáról 40 millióra gyarapodott, — erősen megháromszorozódott. Ipari termelőképesége legszerényebb becslés szerint több, mint ötvenszázalékkal emelkedett, s az USA-ba

özönlött a világ aranykészletének jelentős része. Az átlagmunkás ma a háborús munkaracionalizálás következtében 30%-kal többet termel, mint 1939-ben.

Értetlenül kérdezi hát Európában az ember, mi lehet az oka annak, hogy az amerikai törvényhozás a háború utáni választásokat követően olyan alapvető gazdaságpolitikai törvényt hozott, amely derékszögű elfordulásnak tűnik az utolsó évtized irányától? ... hogy az amerikai munkásvezérek azzal vádolják saját törvényhozóikat: új „rabszolgá”-sorsba hajtják a munkásságot? És hogy jöhetett létre olyan törvény, amelyet megszavazása előestéjén az ország elnöke drámai rádióbeszédében súlyos indokokkal igyekezett megakadályozni: sérti az amerikai polgárok milliósainak jogait, még jobban fokozza a surlódást a munka és a tőke között és aláássa a szólásszabadságot? ... Milyen lehet az új törvény által teremtett helyzet, amelyet Masse jezsuita atya — az Egyesült Államok munkaproblémáinak közismert szakértője — így vázolt a vezető jezsuita folyóiratban, az „America”-ban: „Ez csak a törvényhozók számára mennyország. A munkaadók számára tisztítóhely, a munkásság számára pedig szinte pokol”.

Most tavasszal egy éve, hogy Taft és Hartley szenátorok benyújtották törvényjavaslatukat. A javaslat jó félévvel ezelőtt már törvényerőre emelkedett. Az amerikai katolikus közírók és folyóiratok nyomán némi távlatból már lemérhetők a tényezők és körülmények, amelyek az új helyzetet létrehozták. Ez a lemérés azonban érdekes fényt vet az USA katolicizmusának szociális jelentőségére is.

16 millió szervezett munkás, — 250 nagyvállalat.

Roosevelt elnökké választása előtt — 1932-ben — csak ötmillió tagja volt a szakszervezeteknek. A New Deal nyújtotta lehetőségek felhasználásával a háború kitörésekor már nyolcmillió kétszázezerre emelkedett a szakszervezetek taglétszáma. 1945-re pedig már majdnem 16 millió szervezett munkást tartottak számon.

Ez az érem egyik oldala. Ugyanekkor roppant mértékben erősödtek a nagyvállalatok is. A háború kitörésekor az ipari berendezések összértéke 40 milliárd dollár volt; a háborús beruházásokból 20 milliárd értékű berendezés könnyűszerrel béketermelésre volt állítható. Az ötvenszázalékos beruházás-többleten rendkívül kevés nagyvállalat osztozott. Közismert tény, hogy ma az összes iparvállalatok kétharmad részét 250 részvénytársaság tartja kézben.

Grandiózussá dagadt szakszervezetek a mérleg egyik serpenyőjén; hihetetlenül megerősödött részvénytársaságok a másikon. Ez a két polarizált erő keresett valami-féle egyensúlyt.

Az Egyesült Államok munkássága az 1930-as évek elejétől két nagy szakszervezet között oszlik meg. Addig, — egyes kisebb kaliberű kísérletektől a munkásság szervezkedését az AFL (American Federation of Labor = Amerikai Munkásszövetség) irányította. Az AFL struktúrájában kezdettől fogva mutatkozott bizonyos arisztokratizmus: főleg a szakképzett munkásságot szervezte meg. Nincs benne a Szakszervezeti Világszövetségben, mert ellenezte az együttműködést a szovjet-szakszervezetekkel.

Az amerikai katolikusok szociális helyzetére érdekes fényt vet az a tény, hogy szervezkedésüket — a hazai tudományos marxista folyóirat szerint is — a határozottan radikálisabb CIO keretében valósították meg. A CIO (Congress of Industrial Organisations = Ipari Szervezetek Kongresszusa) a munkásság teljes megszervezését tűzte ki célul. Azért egy-egy iparág összes munkását egy szervezetbe foglalja össze a tanulatlan segédmunkástól a legmagasabb képesítésű szakmunkásig.

Katolikus szempontból sokatmondó tény, hogy a protestáns USA ma kétségtelenül leghaladóbb munkásszervezetének, a 6 millió tagot számláló CIO-nak az elnöke, Philip Murray — öntudatos hitvalló katolikus. Magán a CIO-n belül négy jelentősebb csoport különböztethető meg, s ezek közül éppen a katolikus szakszervezeti tagok szövetsége a legjelentősebb. Jelentős a szociáldemokrata szárny is, szélsőbaloldali csoportjuk pedig — európai fogalmak szerint szinte kommunistának volt mondható, amíg csak az új törvény nyomán a CIO-ból is kizárták a kommunistákat. A középszárnyhoz, a centrumhoz számítják magát Murray elnököt is.

Hevesen dúlt a küzdelem a Taft—Hartley-javaslat körül, amikor a katolikus szakszervezeti tagok szövetsége a munkásérdekek védelme céljából ünnepélyes felhívást bocsátott ki, amelyben felkérte az AFL-t és a CIO-t a szakszervezeti egység megvalósítására. Felbecsülhetetlen jelentőségű tény lett volna ez, ha sikerül, azonban az AFL vezetői — akik a tőlük kivált CIO-t ma is szakadárának tekintik — csak úgy voltak hajlandók tudomást venni az ügyről, ha a CIO feltétel nélkül beolvad hozzájuk. Annyi eredmény így is volt, hogy — a körülmények nyomásától is hajtva — a két munkásszervezet közös fellépést határozott az új munkatörvénnyel szemben.

Az ország 16 millió szervezett munkásával szemben azonban 44 millió még mindig szervezetlenül áll. Vitathatatlanul nyomós ok volt ez is, hogy a védekezés sikertelen maradt. A „Katolikus Világ” (Catholic World) című jelentős tudományos és társadalmi folyóirat azonban súlyos mulasztásról vádolja a munkásszervezetek vezetőit, hogy közelről sem használták ki a rádió és sajtó nyújtotta lehetőségeket a tömegek felvilágosítására; míg a NAM (National Association of Manufacturers = Gyáriparosok Nemzeti Szövetsége) például minden erejét és anyagi eszközét megmozdította ezért.

Pedig kétségtelen, hogy a közvélemény széles rétegeiben erős ellenszenv mutatkozott a szakszervezeteknek — egyes iparágakban szinte diktatórikus — hatalmával szemben. Ezt ismerte el Moraghan atya, a katolikus szakszervezeti csoport egyik legfőbb vezetője: „A Taft—Hartley-törvény a bosszúvágy műve és így bizony nem vall államférfiúi előrelátásra. Ki kell javítani, vagy el kell törölni, mielőtt a munkacézárak elleni antipátia megszűnik indokolt lenni”.

Rendkívül hosszúra nyúlna, ha az új munkatörvény tíz jelentősebb újítását végigvennénk; így csak azokat ragadjuk ki, amelyek körül nagyobb vita kavargott és amelyekről az Újvilág katolikus szociológusai és moralistái is véleményt nyilvánítottak.

Szólásszabadság és sztrájkjog.

A Taft- és Hartley-törvény szabad választást enged minden munkásnak, hogy belép-e egy szakszervezetbe, vagy sem. Eddig ugyanis sok iparágban — (főleg, amelyek szakképzettséget kívánnak a munkástól) — egység volt a vállalat és a két nagy szakszervezet valamelyike között, hogy csak az AFL, illetőleg csak a CIO tagjait veszik fel. Mostantól fogva minden munkást egyenlő feltételek mellett kell alkalmazni, akár egy másik szervezetnek, akár egynek sem a tagja.

Érdekesen jellemző a katolikus munkásvezetők beállítottságára, hogy sokan azt hirdették: bár az új állami törvény a kötelező szakszervezeti tagságot megszünteti, a katolikus munkások továbbra is kötelesek szakszervezethez csatlakozni. És mert a szakszervezkedés a köz javára irányul, ez a kötelezettség lelkiismereti, morális obligáció. A vitát Connel professzor, a neves moralista a „The American Ecclesiastical Review”-ben azzal zárta le, hogy ő nem merné tanítani ilyen irányú általános kötelezettség fennállását.

A törvény jelentős korlátokat állít fel a sztrájk-jog terén is. A sztrájkot már hatvan nappal előbb be kell jelenteni: ez a „cooling off period” vagyis a „lehűlési időszak”. Újabb hatvan napra eltilthatja az államügyész a sztrájkot „államérdek”-re hivatkozva. Végső eszközként pedig az elnök felszólíthatja a Kongresszust, hogy az döntsön az ügyben. A katolikus szociológusok részéről ellenérzést váltott ki ez az intézkedés is. Azt azonban elismerik, hogy a sztrájkjog nem abszolút és korlátlan.

Heves ellenkezést váltott ki a szakszervezetek politikai kiadásaira vonatkozó szakasz. Eszerint politikai küzdelmek céljára sem nem kölcsönözhetnek pénzt, sem másfajta segítséget nem nyújthatnak. A „Catholic World” írta ezekkel kapcsolatban a következő kemény kritikát: „Ha ezentúl egy szakszervezeti képeslap kommentálja a nemzeti választásokat, akkor ennek a szervezetnek a vezetőit bíróság elé lehet állítani. Ez abszurdum. A szólásszabadság nyílt megszegése. A szakszervezet egyéneknek a csoportosulása, akik nem vesztik el egyéni jogukat, mert tömörülnek”.

Sas József.

ANTIGONÉ*

Az igazi klasszikus írói mű egyik legfontosabb, sőt talán egyetlen hitelesítő erejű jellegzetes tulajdonsága, hogy minden korszak embere számára tartogat mondani-valót, tanítást. Ezt az igazságot élményszerű erővel éltem át most nemrég, amikor Sophoklés „Antigoné” című tragédiájának új fordítása került kezembe. Csiky Gergely és Csengeri János két közismert tolmácsolása után Trencsényi-Waldapfel Imre szó-laltatta meg magyarul minden idők ez egyik legrokonszenvesebb görög hősnőjét, aki-nek földi sorsa a legkülönbözőbb kommentálásokban részesült az ókori hypothézis-íróktól Hegelen át Kerényi Károlyig.

* * *

Azt kérdezhetné valaki, hogy mi közünk lehet ma, két világháború és az ember-telenség éveit után, hétköznapjaink gondjai — bajai közepette az antik kor mitikus századainak egyikében élt rettenetes sorsú thébai király, Oidipus leányának, Antigoné-nak életéhez és halálához, mi közünk ahhoz, hogy Antigoné két fitestvére apai átok következtében egymás kardjától elpusztítva haltak meg: az egyik, Eteoklés, mint Théba védője és a másik, Polyneikés, mint hazája ellen idegen haddal támadó áruló? A szá-munkra mit se mond, hogy Théba királya, Kreón, a városért elesett Eteoklést ünne-pélyesen elföldeltette, de azt szigorúan, halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy Polyneikést, aki Théba ellen Argos-szal szövetségelt, tehát hazaárulónak tekinthető, eltemesse bárki is! Valóban — az első pillanatra! — idegen világ, idegen korszak, de a közel két és félezer esztendő nevek mögött örök emberi magatartások és olyan emberi sorsok rejtőznek, amelyeknek tanítása időfölköti értékű, mert Költő, a földi végzetek látnoka és éneke, a véres és vad dráma mögött felfedezte az ember örök problémáit.

Mik ezek a problémák?

Azok, amelyek a konkrét, valóságos, evilági élet folyamán az emberi és az isteni világ két különböző aspektusából származnak. Kreón, az alattvalóitól feltétlen engedelmességet, vak szolgálatot, gondolkodás és bírálat nélküli parancsteljesítést követelő zsarnokság megszemélyesülése, kiadta a parancsot, hogy a nép számára el-rettentő például a lázadó Polyneikést nem szabad eltemetni. Így kívánja az államérdek! A görög ember számára ennél szörnyűbb sors nem létezett, mert hite szerint a halott lelke az élők közül kitzsítva és az alvilág által be nem fogadva bolyong nyughatat-lanul. Ez a vallásos hit motiválta azt az isteni parancsot, amely elrendelte a halottak eltemetését. A thébaiak megfélemlítését célzó kreóni parancs elérte célját: Polyneikés temetetlenül hever és a meghunyászkodó polgárok meghajolva a zsarnoki akarat előtt, nem gondolnak az égiek parancsaival, csak pillanatnyi jólétükkel.

De ha vannak ilyen emberi parancsok, ilyen múltó indítékai, evilági indulatok-ból fakadó intézkedések, amelyek gyakran kerülnek ellentétbe az ember fölött is ural-kodó világtörvény időfeletti szellemével, az isteni parancs is megszólal az ő kiválaszt-tottjaiban, megragadja az esendő emberi lelket, megszállja a maga tiszta természet-fölötti erejével a kiválasztott lényt és attól kezdve ennek az isteni parancsnak a tel-jesítése lesz az illető sorsa. Antigonében szólal meg ez a hang, az ő lelkének van kapcsolata az isteni törvényekkel, amelyekből a zsarnok uralom és a kreóni terror következtében megfélemlített emberi opportunizmus elfordult: elhatározza, hogy el-temeti testvérét és így megszerzi Polyneikes bolyongó árnyának az alvilági nyugal-mat. Antigoné testvére, a gyöngéd és nőies Ismene megriad a vakmerő tervtől. Ő azok közé tartozik, akik megalkusznak a helyzettel és nincs más igazolása magatartásuk-nak, mint a gyengeség. Ismene hiába óvja a halálos veszélytől nővérét, az nem gon-dol vele és Antigoné gúnyosan utasítja vissza húga aggodalmait:

Hát nem hívlak többé magammal, sőt ha még
jössz is magad, segítséged nem kell nekem.

Te légy okos, ha tetszik; én őt el fogom

* Trencsényi-Waldapfel Imre új fordítása.

temetni és ha ezt teszem, meghalni szép,
mint kedves akkor kedvesemmel fekszem ott,
a jámbor bűn után, hiszen sokkal tovább,
mint itt fenn, kell az Alvilágban tetszenem.

Antigoné nem evilági hasznára, hanem örökkévaló „túlvilági üdvösségére” gondol, amikor a kegyes tettet, a „szent bűnt” végre akarja hajtani. A thébai polgárok nem így gondolkoznak. Amikor Kreon egybehíván őket, előttük is kihirdeti istentelen parancsát, fejet hajtva behódolnak, mondván:

Tetszésed ez, Kreón, Menoikeus gyermeke,
különbséget teszel hű s párttűző között,
különben is csak rajtad áll ítéletet
az élők és holtak felett kimondani.

Antigoné az egyetlen, aki lázadni mer. Nem szavakkal: cselekedettel. Eltemeti Polyneikést, vállalva az érte járó büntetést. Pedig normális lélekalkatú ember nem akarhatja a halált, az élő nem keresi a pusztulást, tudva és akarva, de Antigoné nem lenne Antigoné, ha nem tenné meg. Személyiségének feladását, egyéniségének önmaga által való elpusztítását jelentené a megalkuvás. Viszont, ha megteszi: más, a zsarnoki erőszak pusztítja el. Ez a tragikus dilemma, amibe csak kiválasztottak, a tragikus jellem kerülhetnek, akik számára valamit meg nem tenni — tehát: megalkudni — lélekalkatuk jellege miatt lehetetlen, a megtétel, mint ok viszont együttjár evilági megsemmisülésük okozatával. Így lesz a tragikum, túl minden esztétikai kategórián emberi sors-típus, egy olyan földi sors-képlet, amelynek kifejtése és elemzése a jövőben kialakuló új sorsstudomány egy legszebb fejezetének ígérkezik.

Elfogják Antigonét és Kreón elé hurcolják. Egymás mellett jelennek meg előttünk, miként a mindenkori életben, a monomániás zsarnok, aki csak a maga hangját hallja, konokul vissza-visszatérve saját parancsára, a „tilalomra” és a vele szembenálló tiszta ember, aki csak a lelkében megszólaló isteni hangra figyel engedelmesen. Miért volt bátorsága Antigonének megszegni az emberi tilalmat?

„Hiszen nem Zeus volt az, ki így rendelkezett,
s az alvilági istenek között lakó
Diké sem szab nekünk ilyen törvényeket.
Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő
lehet, mely engem istenek nem változó
iratlan törvényét áthágni kényszerít.”

Antigonét nem félemlíti meg emberi parancs, jobban féli ő az isteni büntetést:

„Az istenek ne mérjenek rám büntetést:
embertől nem félek, bármily tervet kohol”.

Tudja az emberi sorsot, azt, hogy egyszer mindenképpen meg kell halni. Attól, hogy korábban éri el minden halandó földi végzete, nem retteg, de attól igen, hogy temetetlenül kell hevernie holt testvérének! Nem mentegetőzik, büszkén vállalja helyesnek, jónak érzett tettet és annak minden következményét. Jól tudja, hogy a jelenvaló istenfélő thébai polgárok is helyeselnék neki — szívükben, csak szájuk nem mer szólani:

„... dicsérnének szívük szerint ezek,
ha félelem nem volna nyelvükön lakat.
A zsarnokság viszont könnyebben boldogul,
amit csak kedve tartja, mondhat és tehet”.

A pártatlan isteni törvények és a pártos emberi rendelkezések képviselői, Anti goné és Kreón hevesen összecsapnak. A szenvedély által elvakított, megbocsátásra képtelen Kreón még holtában is gyűlöli az ellenséget és azt tartja, hogy:

„Az ellenségéből holtában se lesz barát”.

De Antigoné, aki tudja, hogyha az élet teremthet is ellentétet ember és ember között, a halálon túl egy törvény érvényes minden halandóra és tanúságot tesz egy nagy vallásos költő, Sophoklés jóvoltából, — a szeretet vallásának megjelenése előtt évszázadokkal —, mintegy az antik kor örök üzenetét tolmácsolva minden korszak embere számára, hogy ő „nem arra született, hogy együtt gyűlölködjék a gyűlölködőkkel, hanem hogy szeretetben legyen együtt másokkal”:

„Gyűlölni nem, szeretni csak születtem én”.

Magánosan, Ismene áldozatvállalását is elhárítva magától, az Isten által megerősített lelkek hősiességével indul Antigoné a halálba, ahová követni fogja majd vőlegénye, Kreón fia, Haimón is és a fia elvesztése miatt öngyilkosságot elkövető Eurydiké, Kreón felesége.

Igy bűnhődik Kreón, elveszítvén feleségét és fiát, mert monomániásan követte saját elvakult szenvedélyének, a szívében élő gyűlöletnek a hangját, bűnhődik, mert önző gőgjében, konok zsarnoki akaratában megátalkodva, szembe mert helyezkedni minden földi halandóra egyformán érvényes erejű természetfölötti törvényekkel. Így válik példamutatássá Antigoné hősi magatartása, megmutatásává annak, hogy az isteni rend néhány kiválasztott egyén áldozatvállalásának folyamányaképpen előbb vagy utóbb, de mindig kiegyenlíti az embernek emberek ellen elkövetett bűneit. Az isteni igazságszolgáltatás — így tanítja Sophoklés —, a „nemesis theia” mindig beleavatkozik a földi történésekbe, ha emberi gőg, a „hübris”, elvakultság és gyűlölet időlegesen uralomra jutnak. (Zárójel közt érdekes megjegyeznünk, hogy huszonkét évszázaddal később ugyanezzel a tanítással veti meg a sors-kutatás alapjait a nagy természettudós Linné Károly, aki fia számára írt „parainézis”-jellegű feljegyzéseiben a történelmi példák egész sorát közli az isteni igazságszolgáltatás eseteiről.) E kétezeréves görög tragédia tanítása szerint az elvakult gőgből, gyűlölködő indulatokból és szenvedélyekből eredő parancsok és törvények ugyanúgy alá vannak vetve az elmúlásnak, mint az azokat alkotó halandó emberek. Az elmúló és tragikusan elbukó emberi világ felett csak az isteni szeretet végtelen távlatú égboltja örök, mint a halhatatlan csillagok.

Németh Antal.

EURÓPA ÉS AMERIKA ARCA

BARTÓK ÉS GERSHWIN ZENÉJÉBEN

Egyik hangversenyünkön együtt csendült fel Bartók Amerikában írt hatyúdala, a III. zongorahangverseny, és Amerika nemzeti zeneköltője, az élők sorából ugyancsak elköltözött George Gershwin „Egy amerikai Párisban” című szimfónikus költeménye. Egymásnak felelt az ifjú Amerika és az öreg Európa. A külvilágot viháncolva megrohmozó ifjúság hangja csendült össze a szenvedés fehér izzásával önmagát meghódító bölcsesség hangjával. Az amerikai zeneköltő rikoltó, üde hangja kedves ismerősként meghív, vegyünk részt az ő vidám szemével az élet forgatagában, a hiúság vásárán, és balga bizalommal követve rakoncátlan cselekvő ösztönünket, valljuk vele együtt, hogy ime, ez a szüntelen sodródás: maga az élet. A magyar zeneköltő megindultágtól fátyolos hangja, mint szívünkben megkonduló harangszó erősíti meg hitünket: az élet üdvét magunkba szállva leljük meg csupán.

Igazságtalanság volna egyenlő mértékkel mérni a két zenei alkotást. Nem is lehet. Mégis van érintkezési pontjuk: az őszinte nyíltság, a keresetlen becsületesség.

Ne keressük Gershwin zenei útleírásában Páris visszaverődő képét a francia fővárost keresztlúkasul bejáró amerikai sóvár báméskodásában. Egy egészséges ösztönű, meleg kedélyű, rendkívül rokonszenves, telivér amerikai dehogy is hajt térdet az európai kultúra előtt. Nem remegteti meg lelkét a mi szépségeszményünk kétezeréves hagyománya, nem is döbbsenti meg, nem inti alázatra, nem ragadja torkon semminő elfogódás a rejtekező lélek sejtelmes képmásától. Az idegen kultúra vívmányait hidegen mérlegeli, a felületesen észlelt minőségi különbséget azonnal ellensúlyozza, még el is homályosítja mennyiségi arányokhoz szokott józansága. Az idegen környezet, az újdonság ingere elszórakoztatja, jókedvre deríti, kamaszos hirtelenséggel vág neki a párisi rengetegnek, hogy romlatlan étvágyával felhabzsolja az élményhalmazt. De kifárad, el is unja magát, kicsit még el is csügged. Itt volna a pillanat, hogy üresség-érzésében megejtse a csoda, a varázs, a tiszta áhitatban magára talált lélek. A megkísértő zavar és szép és soha vissza nem térő pillanatát azonban elszalasztja. Felülkerekedik megbántott önérzete. Ha mostanig próbált jószándékú egyensúlyt teremteni friss érzékelései s az azok nyomán támadt képzetek között, ezentúl gázolva tiporja saját élményeit. Újjongva ismeri fel magában Amerikát, ezt hordozza magával minden további lépésével, többé nem az ismeretlen valót látja, hanem azt látja mindenben, amit elvár, amit már ismer. Felfedezését tobzódó mulatozással ünnepli meg és azzal a ringató tudattal szédül álomba, hogy meghódította Páriszt.

A III. zongoraverseny Bartók utolsó, haláloságján befejezett remeke. Lírai valóság, taktusról taktusra kimutatható, megrázóan őszinte beszámoló önmagáról, Istenhez és végül az emberekhez való viszonyáról. Hozzánk és helyettünk beszél. Mint Európa élő lelkiismerete szólal meg.

Első tétel. Allegretto: önarckép.

Zajlik az élet. Mint a hegyifenyők esti susogása, messziről zúg, megnyugtató, egyetlen békés igenbe fúlva a világ hangja. E tárgyilagos zenekari bevezetés után belép a zongora, a főtémájával. Megjelenik egy ember, a költő. Fenségesen, talányosan, de letagadhatatlanul. A zenekar, mint környező világ, ámuló tisztelettel fogadja, mint ahogyan általában minden új élet önkénytelen megdöbbenést vált ki az első percekben. A költő őszinte nyíltsággal felfedi magát: „Nézzetek és lássatok. Ilyen vagyok, más nem lehetek. Ez az alakom és a hangom. Keresem helyemet a világban. Kipróbálom képességeimet, mert tudni akarom, mi a teendőm”. — A zenekar, mint lelkiismereti visszhang, megérti, helyesli, igazolja a költő magatartását.

A költő tovább elemzi kialakulását. Roppant feladatot vállalt, de megtorpanás nélkül, hajthatatlanul tör célja felé. Új hegyiösvényre bukkant, merészebb szépségű tájrészekre nyíló kilátással. Hátborzongató szakadékok és meredélyek közt vezet, föl a kapaszkodó a csúcsra. Fel kell jutnia a legmagasabbra s kortársai meddő kísérletei után elsőnek megvetnie ott a lábát. — A zenekar, az első helyeslők lelkes élcsapata, ragaszkodásáról, bizalmáról és bámulatáról biztosítja a költőt.

A költő bátor szökkenésekkel fent terem a tetőn. Elérte tudásának, képességeinek teljét. Harsányan, sürgetőn felkiált hirtelen: „Figyeljtek, jól széjjelnézzetek! Útrakelünk az operenciás tengeren is túl. Lássatok, gyönyörködjetek és ha lehet, okuljatok!” Diadalmas felhívásában kamaszos, bohó játszóság, csintalan fintor berzenkedik, mint Mozartnál is, a legsorsdöntőbb, legéletbevágóbb pillanataiban.

Varázslat következik most. A költő nem elemzi már magát. Sőt, saját személye a legkisebb gondja. Onfeledt szenvedéllyel áthasonul a természet megszemélyesített, érző elemeivé. Szemünk láttára tépi ki szívét, marcangolja szét testét, mindenestől szétporcikkázza lényét a világba. A mulandóságot így cseréli el a halhatatlansággal. A zenekar eggyé nő vele. Őt tükrözi s a távoljövő hallgatóságának szívében visszhangozza. Fent a magasban immár minden ragyogás, fény, szellemsugárzás, aranyos derű örök szikraesője. A felhők közt lebegve trilláznak a hegedűk, mint testeilen lelkek, szárnyas angyalok. Olyan utazáson veszünk részt, amikor az átélés emlékezés és az üdvözítő szárnyalás a magasba egyben álombaszédítő hullás a mélybe. Az életézés izzó fehérségre fátyoloz be: az idő múlását érzük tetten az örökkévalóság menetirányában.

Az önarckép utolsó ecsetvonásainál: még az utazás révülete ígéz, csodálatos ácsorgásával a hétpecsétes titok feltépett zára előtt, amidőn tisztán, de elhalón felcsendül a főtéma. Megjelenik utolszor Bartók alakja, reánk néz csodálkozó gyermekszemével és úgy tűnik el, felejthetetlenül, mintha bölcsőben ringatná puhán az édesanyjai kéz.

Második tétel. Religioso: Gyónás Istennek.

Pitymallik. A zenekar magasztalja a felkelő napot. A hangulat remegtetően sejtelmes, rikatóan szép, akárcsak Trisztán harmadik felvonásában az alkonyi levélhullás. A legnagyobb költő, az ősz óriás lélegzetvételével dobog a szívünk. De míg Wagner-Trisztán az éjhez, a megsemmisüléshez közelít, Bartók a fény, az örök világosság felé repül. A keletkezés és a levés, a fény csodája lenyűgözte már tökéletesen a képzeletét, amidőn látnoki kinyilatkoztatásait érzékeltette a Divertimento „Lassú”-jában. Itt nem tudásszomját oltja. Nyitott szemmel, gyermekien tiszta hittel és porbaomló alázattal Istent várja, erejének minden megfeszítésével Istennek akar találkozni.

— Felnyitom káprázó szemem — csodálkozok el a költő (zongorá) —, mintha most venném először észre a világot. Szép az élet, nagy vagy, Istenem!

A zenekar válaszában az angyalok kara zeng.

— Vegyed a kegyelem malasztját.

Zongora: Hallom érkezését. Mellém lép. Nem haragvó megtorlásul, nem kivont lángpallossal tör reám. Emésztő tűzzel sem égeti bensőm. Szelíden foglal el, csendesen hatol belém és immár nem lankadó éberséggel vele nővök.

Zenekar: A csillagokig meg se állsz. Tündökölni fogsz.

Zongora: Értem a csodát, ismerem a végső titkot. Uram, te világolsz a legkisebb fényben is, ha sötétségünkben felgyullaszod bennünk a szeretet mécsesét.

Zenekar: Kiválasztott vagy, mert határtalan benned a szeretet.

Zongora: Szerettem az életet, szerettem az embereket. De mindig egyedül maradtam, senki se tartott ki velem. Csak árnyak vettek körül. Ha önmagam elől menekültem, emberközelségért, az első hívásra szétrebbentek.

Zenekar: Most kezdődik igazán az életed az emberek közt. Sohase leszel többé magános, azaz elfeledett.

Zongora: Megnyílt az ég kárpítja. Zengő fény árad. Egyszerre látom is, hallom is. Sose volt még káprázat ennyire valóság!

Zenekar: Itt az alkalom, dicsérd méltón az Urat!

E párbeszéd után, váratlanul: fesztelen fickók kedvesen esetlen, mókás bukfenckekkel enyelgő táncára zendít a zenekar. Trillázva hopszaszázik a zongora is. Ez a látszólagos kisiklás a vallásos hangulatból: zseniális, őszinte lelemény. Így válik végzetesen komollyá, meghatóan széppé a játék, a tragikus emberi sors ég és föld között lebegő rejtélye, hiszen a mennyet és a poklot nemegyszer csupán egy hangulati árnyalat különbözteti meg. A bohó hang átlassúdik Bachot idéző, bensőséges áhítatba s a zongora, a fúvósoktól kísérve, elénekli háladalát. De most belemar a költőbe a kétség, töprengéseivel gomolyog, a távozás zord közelsége, a kényszerű elszakadás egy megszokott, ismert életformától elcsüggeszti. Hiszen olyan nehéz a búcsú. Beethoven ciszmoll vonósnégyesének gordonka-panasza kísérti. A zongora fájdalma eleven húsba vág. De ez csak múló szédület. A nagy lélek új erőre kap és az angyalok serege, Istennek kedves zsákmányul, magukkal ragadják.

Harmadik tétel. Allegro vivace: Visszanézne elmúlt életére, búcsú a világtól.

A szünet nélkül következő „Gyors”-ban egy pillanat alatt, mialatt a költő lelke az ismeretlen felé száll, visszapereg előtte szakadatlan, kemény munkában töltött élete. Felidézi érzékeinek örömeit, szellemének hódításait, lelkének álmait, életének kitörhetetlen valóságait. Jólesőn issza fel szeme a látható világ tündéri szépségeit. Nem megy el üres kézzel. Hangokba örökítette tapasztalatait és látomásait. Megnyugvással megállapítja, hogy egyéniségét sikerült teljes hűséggel kifejeznie, a Mindenhatótól ka-

pott tálentumát megsokszorozva adta vissza. Szeretné kissé elnyújtani a visszatekintés pillanatát. Egy ilyen szemlélődés az üdvösség maga. A zenekar tomboló tutti-jával megejtővé szőtt szépségképrázatot egyszerre vad dobpergés szakítja meg: „Készülődj! Nincsen vesztenivaló idő!”

— Jövök — mondja, szinte vidáman a zongora. — Lelkiismeretem tiszta. Olelem Kodályt!

A világ most már elhatalmasodó, távoli ködgomolyag. Egy angyal szelíden kézenfogja és vonja magával. Nagy fényességben jár, mintha selymes, nyári mezőn lépne:

„Hazám” — lehelli végső búcsúszava. — Égi harangok szólongatják. Vágtató irammal emelkedik a magasba. Megszűnt már minden érzékelés. Csak a bartóki száguldás heve izzik vakítóféhéren. Ez a teljes elégs. Az örök felébredés.

Hayts Géza

KÖNYVEK

HÚSZ ÉVSZÁZAD VIHARÁBAN. *Ijjas Antal* könyve. — (Magyar Írás kiadása.)

„Az Egyház és a pápaság története” — ez az alcíme ennek a nagyalakú, nem egészen 600 oldal terjedelmű kötetnek. A cím arra utal, hogy a szerző, Ijjas Antal nem kevesebbre vállalkozott, minthogy szinte egyetlen lélegzettel fogja át a világtörténelem — mint befejező soraiban maga is megállapítja — legpáratlanabb jelenségének történetét. Már maga az a tény, hogy az említett terjedelemben húsz évszázad túlsúfolt eseményeiről akar áttekintő képet adni, arra enged következtetni, hogy a szerző olyanfajta történeti könyv megírását tartotta szemé előtt, amilyennel nagy essai-isták ajándékozták meg a kultúrvilágot. Elég itt egyetlen példára, a francia Seignobosra utalni, akinek egykötetes történelem-könyve a két világháború közötti időszak legnépszerűbb olvasmányai közé tartoztak.

Az ilyenfajta történetírásnak jellegzetes tulajdonsága, hogy bizonyos mértékig előfeltételezi a történelmi anyag tárgy-szerű ismeretét és inkább eligazodást akar mutatni ebben az ismert anyagban. Valószínűnek látszik, hogy ilyesfajta elgondolás vezette Ijjas Antalt is, mikor ennek a kötetnek megírásához hozzáfogott. Hogy a műből mégsem ez lett, hanem az ismeretet közlő és az eseményeket inkább csak értelmezni kívánó történetírás egy fajta keveréke, ez nyilván nem rajta múlt. Ijjas Antal ugyanis művének megírása közben úgy látszik megérzett valamit, amire nagy lelkipásztorok, hitszónokok is már nem egyszer rámutattak. Azt tudniillik, hogy korunk emberének hitbeli fel-

készületlensége elsősorban annak az eredménye, hogy amíg a középiskolából kikerülve hivatásában mindenki továbbképzí magát, sőt az ismereteknek ez a gyűjtése szinte az egész életen át tart, ugyanakkor az átlagember vallásos ismeretei megállanak a középiskolai vagy még alacsonyabb színvonalon. A felnőtt, érett embert pedig nyilvánvalóan nem elégítheti ki a gyermek ismereti és látóköre.

Talán tudat alatt erre gondolt az író, talán attól félt, hogy nem értik meg, mikor olyan szellemi eseményeket magyaráz, amelyeknek tárgyi és eseménybeli hátterét sem ismerik olvasói. Így történik meg azután, hogy néha belebonyolódik a történelmi események aprólékos felsorolásába, hogy azután — szinte megijedve attól, hogy túllépi az előre szándékolt terjedelmet — sommásan, nagy vonásokkal intézzen el több évszázados korszakokat. Aprólékos ismertetését kapjuk a könyv elején a keresztény hit kezdeti elterjedésének, majdnem olyan részletesen, amilyen részletesen a rendelkezésre álló hézagos adatokból az egyáltalában rekonstruálható. Holott ezeknek a kezdeti apostoli időknek, az átfogó szemlélő szempontjából legérdekesebb és legfontosabb történelmi ténye, hogy 300 évvel Krisztus halála után az egész akkori kultúrvilág, tehát a Földközi-tenger egész környéke át meg át volt járva a kereszténység tanaival. (A könyv eme részének egyetlen jelentős része a nagyszerű Szent Pál portré.) A Nagy Konstantint követő századokat azonban az eseményeknek ekkor már rövid úton követhetetlenül, szétágazó volta miatt kénytelen Ijjas Antal röviden